

JUP SÓZLERDİŇ TIYKARGÍ ÓZGESHELİKLERI

Bekbergenov Q.A.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutu, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308356>

Jup sózlerdi úyreniwde sońǵı waqıtlardaǵı baslı máselelerdiń biri – olardıń til qurılısındaǵı ornın anıqlaw bolıp tabıladı. Kópshilik alımlar jup sózlerdi sóz jasalıwdıń, yaǵnıy sóz qosılıw usılınıń bir túri arqalı jasalǵan jańa sózler dep qaraydı. Al usı máselege arnalǵan ayırım miynetlerde jup sózler – qospa sóz emes hám olardıń sóz jasawǵa qatnası joq [1], jup sóz – jańa sóz jasaw emes [2; 41-44], dep kórsetilgen.

Jup sózlerge bunday biri birine qarana-qarsı eki túrli kóz-qarastıń bolıwı avtorlar tárepinen sóz jasalıwdı hár túrlishe túsiniwden kelip shıqqan. «Sóz jasalıwı» degende ádette sóz jasawshı affiksler arqalı yamasa túbirlerdıń birigiwi, qosılıwı hám t.b. arqalı jańa leksikalıq mánige iye bolǵan birliklerdiń payda bolıwın túsinemiz. Mısalı, ón feyiline im affiksin jalǵaw arqalı jańa mánidegi atlıq (ónim) jasalatuǵın bolsa, janar feyili hám may atlıǵın qosılıwınan jańa mánige iye bolǵan janarmay payda bolǵan. Demek, sóz jasalıwı arqalı jańa mánidegi leksikalıq birlik payda boladı.

Al jup sózlerdi alıp qarayıq. Sózlerdiń juplasıwınan jańa mánidegi sózler jasala ma? Jup sóz, yaǵnıy sózlerdiń juplasıwı sóz jasalıwǵa kire me? Bul sorawǵa juwap beriw ushın dáslep sóz jasalıw (derivaciyalıq) mánisin durıs anıqlap alıw kerek. Sebebi jup sózdiń sóz jasalıwǵa qatnasın anıqlawdaǵı tartıslar izertlewshilerdiń sóz jasalıw mánisin hár qıylı túsiniwinen kelip shıqqan.

Sóz jasalıw mánisi dórendi (motivleniwshi) sóz benen dóretiwshi (motivlewshi) sózlerdiń arasındaǵı semantikalıq qatnastan kelip shıǵadı. Dórendi (motivleniwshi) sózdiń mánisi dóretiwshi (motivlewshi) sózdiń mánisinen kelip shıǵadı, soǵan tikkeley baylanıslı boladı [3;17]. Mısalı, *kúshli* kelbetligi *kúsh* atlıǵınan jasaladı, onıń mánisi sol *kúsh* atlıǵı menen motivlenedi (túsindiriledi), yaǵnıy *kúshli* sózi *kúshi* bar, *kúshke* iye degendi bildiredi. Jańa sóz affiksaciya menen jasalǵanda, onıń dóretiwshisi (motivlewshi) jay sóz, sóz túbiri, sóz tiykarı boladı. Al qospa sózlerde dóretiwshilik xızmetin ayırım sózler, sóz dizbekleri atqaradı. Mısalı, *ayaq kiyim* – qospa sóz, bir predmetlik máni ańlatadı, biraq ol «ayaq» hám «kiyim» sózleri menen motivlenedi (túsindiriledi), sol eki sózdiń qosılıwınan jasalıp, bir máni ańlatatuǵın sózge aynalǵan. Solay etip, sóz jasalıw mánisin anıqlawda dórendi sóz benen dóretiwshi sóz arasındaǵı semantikalıq qatnaslar tiykargı xızmetti atqaradı. Bunday qatnaslar hár qıylı boladı:

1. *Transpoziciyalıq qatnaslar*. Dóretiwshi sózdiń mánisi dórendi sózde basqa sóz shaqabına ótip ketedi; dórendi sóz jańa kategoriyalıq-grammatikalıq mánige iye boladı, biraq burıńǵı leksikalıq mánisin saqlaydı: *qarańǵı (kelbetlik) – qarańǵılıq (atlıq)*;

2. *Modifikaciyalıq qatnaslar*. Dórendi sózdiń mánisi tolıǵı menen dóretiwshi sózdiń mánisine tiykarlangan bolıp, tek oǵan qosımsha máni qosadı: *kitap-kitapsha*;

3. *Ekvivalentli qatnaslar*. Dórendi sózdiń mánisi dóretiwshi sózdiń mánisine teń (ekvivalentli) boladı. Bul kóbinese abbreviaturalarda boladı: *matfak – matematika fakulteti*;

4. *Motivaciyalıq qatnaslar*. Dórendi sózdiń mánisi dóretiwshi sózdiń yamasa sóz dizbeginiń (eger dórendi sóz qospa bolsa) mánisinen kelip shıǵadı [4;199]. Mısalı: *shashbaw, belbew* hám t.b. Dórendi sózlerdegi sóz jasalıw mánisi usı qatnaslarǵa baylanıslı boladı.

Jup sózlerdiń mánileri bulardıń ishinen, tiykarınan, motivaciyalıq qatnaslardan kelip shıǵadı, biraq sonıń menen birge geyde olarda transpoziciyalıq hám modifikaciyalıq qatnaslar da bolıwı múmkin. Mısallar keltireyik:

1) *Qazan-tabaq* *jup* sózi tek qazan menen tabaqtı bildirmeydi, ol solarǵa qosa

basqa da awqat pisiriwge tiyisli buyımlardı ańlatadı. Bul jerde dóretiwshi qazan hám tabaq sózleri menen qazan-tabaq *jup* sózi arasında modifikaciyalıq qatnas, sebebi dóretiwshi tiykarǵa qosımsha máni júklengen.

2) *Tamır-tanı, azap-aqiret, gazeta-jurnal* usáǵan *jup* sózler ózleriniń dóretiwshi sózleri menen motivaciyalıq qatnasta, sebebi *jup* sózdiń mánisi dóretiwshi sózlerdiń mánilerinen kelip shıqqan.

3) *Qońsı-qoba, bala-shaǵa* usáǵan *jup* sózlerde dóretiwshi sózlerdiń birewiniń mánisi anıq emes, biraq ol mánili komponentke qosımsha máni beredi, onı ózgeriske ushıratadı, yaǵnıy ol birinshi komponent ushın sóz jasawshı affikstiń xızmetin atqaradı. Bulardaǵı qatnaslardı shártli túrde modifikaciyalıq qatnas dep qarawǵa boladı.

4) *Meń-zeń, egil-tegil* sıyaqlı *jup* sózlerdiń dóretiwshi sózleri bólek turıp máni

ańlatpaydı, olar bólek turıp ta qollanılmaydı, biraq dórendi *jup* sóz jańa máni ańlatadı, yaǵnıy jańa leksikalıq birlik jasalǵan.

5) *Jup* sózlerdegi transpoziciyalıq qatnaslarǵa bardı-keldi, ushtı-kúydi usáǵan

sózlerdi jatqarıwǵa boladı, sebebi olardıń dóretiwshi sózleri feyiller bolsa da, dórendi *jup* sóz bolǵannan keyin olar háreketti ańlatpay basqa sóz shaqaplarına ótip ketken.

Solay etip, jup sózlerde dóretiwshi sózler menen dórendi sózler arasında usınday semantikalıq qatnaslardıń bolıwı jup sózlerdegi sóz jasalıw mánileriniń hár qıylı ekenligin kórsetedi. Olardaǵı dóretiwshi sózler (tiykarlar) xızmetin teń qatnastaǵı eki sóz (qatar-qurbı, taw-tas) atqaradı, al dórendi sóz xızmetin jup sóz atqaradı. Usınday ózgeshelikler tiykarında jup sózlerdi sóz jasalıwdıń sóz qosılıw usılı menen jasalǵan ayırıqsha túri dep esaplawǵa boladı.

Biraq jup sózlerdi qospa sózlerdiń basqa túrlerine salıstırǵanda jasalıwı, qurılısı hám mánisi boyınsha bir qatar ózgesheliklerge iye. Olar mınalardan ibarat:

1) jup sózdiń komponentleri óz formaların tolıq saqlaydı, biri birine ǵárezsiz

teń baylanısta boladı, onıń hár bir komponenti bólek pátke iye boladı. Mısalı, *ata-ana*, *keshe-kúndiz*, *anaw-mınaw*, *jeti-segiz*, *kúni-túni* jup sózleriniń komponentleri biri birine ǵárezsiz hám hár komponentke pát túsedı. Al qurama hám birikken sózlerdiń komponentleri óz ara baǵınıńqılı qatnasta boladı; birikken sózler bir pát penen ayıladı, olarda ayırım komponentler hátteki fonetikalıq ózgerislerge de ushıraydı: *tasbaqa*, *búgin*, *atqaminer*, *ayǵabaǵar* hám t.b.

2) Jup sózdiń mánisi onıń komponentleriniń mánisine tikkeley baylanıslı bolıp, sol mánilerdi ulıwmalastırıp, kúsheytıp kórsetedi. Al birikken sózdiń mánisi geyde komponentleriniń mánilerine baylanıslı bolmaydı. Máselen, *tasbaqa*, *buzawbas* sózleriniń mánileri tas hám baqa, buzaw hám bas sózlerine baylanıslı emes.

3) Birikken hám qurama sózler eki, al geyde onnan da artıq komponentlerden turıwı múmkin [5;6]: *qarlıǵash* (qara ala qus), *úsh júz qırıq bes* hám t.b. Al jup sóz, tiykarınan, eki (jup) komponentten artıq bolmaydı. Házirgi qaraqalpaq tilinde geypara jup sóz formasındaǵı, biraq úsh komponentli sózler ushırasadı: *hayal-bala-shaǵa*, *gelle-bas-sıyraq*, *bir-eki-úsh*, *ayt-toy-mereke* [6;70-71]. Bunday sózlerdiń ekinshi hám úshinshi komponentleri házirgi tilde burınnan qollanılıp júrgen jup sózler bolıp esaplanadı, al birinshi komponent sol jup sózdiń mánisin ele de tolıqtırıp hám kúsheytiw ushın juplasıp ayılǵan, yaǵnıy bul jerde jay sóz benen jup sóz juplasıp jańa qospalı jup sózdi payda etken: *hayal-bala-shaǵa*.

4) Birikken hám qurama sózdiń komponentleriniń tek keyingisine ǵana affiksler jalǵanadı, aldınǵı komponent ózgerissiz qollanıladı. Olardıń komponentlerin orın almasıwǵa yamasa ózgeriwge bolmaydı, al jup sóz komponentlerin geyde óz ara sinonim basqa sóz benen awmasıw múmkin, sonday-aq hár bir komponentke birdey sóz jasawshı affikslerdi jalǵap aytıwǵa da boladı: *aman-saw*, *aman-esen*, *qol-ayaq*, *ayaq-qol*. Biraq bunday orın almasıw barlıq jup sózlerde bola bermeydi. Onday sózler az. Al affiksler sol jup sózdiń

pútinligin buzbaytuǵın sóz jasawshı affiksler bolıwı kerek, basqa jaǵdaylarda bunday affiksler jup sózdiń pútinligin buzıp, onıń komponentleri birgelkili aǵzalarǵa aynaldırıp jiberedi. Mısalı, *Jerdi, kókti* qayǵı-hásiret qapladı (Kúnxoja). Salıstırın: Sápiwra quwanǵanınan *jer-kókte* turar emes (K.Sultanov).

5) Qospa sózlerdiń basqa túrleriniń komponentleri hár qıylı sóz shaqabınan bola beredi, al jup sózdiń komponentleri tek bir ǵana sóz shaqabınan jasaladı: [7] *kúsh-quwat, jaqsı-jaman, tórt-bes, anaw-mınaw, búgin-erteń, óyer-búyer* hám t.b.

6) Birikken sózlerdi hár qıylı mánidegi túbirler birige alatuǵın bolsa, jup sózlerde tek mánilik jaqtan biri birine jaqın yamasa qatama-qarsı qatnastaǵı sózler ǵana juplasa aladı. Kópshilik izertlewshilerdiń kórsetkenindey túrkiy tillerindegi jup sózler úsh túrli jol menen jasaladı: sinonimlerdiń juplasıwı; antonimlerdiń juplasıwı; mánisi jaǵınan bir toparǵa kiretuǵın sózlerdiń juplasıwı:

a) Birgelkili formada kóp waqıtlar dawamında qatar qollanılıp júrgen sinonimler ǵana jup sóz bola aladı. Mısalı, *túr, tús, bet, júz, shıray, kelbet, jamal, qayǵı, ǵam, uwayım* usaǵan sózler óz ara sinonim bolıp bir sinonimlik qatarǵa kiredi. Mısalı: Onıń *túr-túsin* qápelimde qayǵı basıp ketti (Sh.Seytov). Jigit bolsań *uwayım-qayǵını* joyıń (A.Muwsaev);

b) Antonimler de, tilde uzaq waqıt birge qatar qollanılsa, juplasa aladı. Antonimler qanday da bir belginiń, sapanıń qarama-qarsı eki shegin bildiredi, sonlıqtan da olardan jasalǵan jup sózler sol eki shekti hám olar arasındaqı sapalıq belgilerdi de qosı ańlatadı. Mısalı: *Íssi-suwigına* kóngenbiz, bálkim (I.Yusupov). Al geypara jup antonimler awıspalıńıq, tańlaw mánisin de ańlatadı: Húkimet *aq-qaranı* ayırar (I.Qurbanbaev).

v) Jup sóz mánilik jaqtan biri birine jaqın, yaǵnıy semantikalıq jaqtan bir toparǵa kiretuǵın sózlerden de jasaladı. Mısalı, adamnıń múshelerine baylanıslı jup sózler: *Ókpe-júregim* aman qusaydı (K.Sultanov). Bet-awzında qan joq (N.Dáwqaraev). *Qol-ayaǵım* sadıraydı (Kúnxoja). Bizdiń Perixanǵa *kóz-qulaq* bolıp tur, dostım (I.Qurbanbaev).

Geypara jup sózlerdiń bir komponenti ekinshi komponentiniń bólegi, úlesi bolıp ta keledi: Usınday jadaǵay *ǵáp-sóz* benen ele júrip kiyatırımız (Sh.Seyitov). Hayal, bıyıl, quda qálese, *balıq-shabaqtıń* arasında júrip, bir atız qawın egip beremen (K.Sultanov). Ulıwma aytqanda, jup sózlerdiń jasalıwı ushın onıń komponentleriniń kóp waqıtlar dawamında qatar qollanıwı shárt. Tildegi jup sózler quramı, komponentleriniń mánileri, qurılısı hám t.b. belgileri boyınsha hár qıylı. Usıǵan baylanıslı olardıń payda bolıw sebepleri de hár qıylı: 1) Jup sózler, birinshi gezekte, jańa máni ańlatıw ushın jasaladı: *jazıw-sızıw, júris-turıs, bala-shaǵa, shart-shurt, duz-nesip, anaw-mınaw* hám t.b.; 2) Jup sóz jıyınalaw, ulıwmalastırıw, kóplik mánisin bildiriw ushın jasalǵan: *kórpe-tósek, kiyim-kenshek, tuwısqan-tuwǵan, el-xalıq* hám t.b.; 3) Geypara jup sózler ulıwmalastırıw

menen bir qatarda ajiratiw, ayırıw mánisine de iye boladı, olardıń komponentleri kóbinese antonim bolıp keledi: jaqsı-jaman, ashshı-dushshı; 4) Jup sózler ekspressivlik máni beriw ushın da jasaladı: *ólip-talıp, sılap-sıypap, mayda-shúyde, ğarri-ğurri, shim-shıtırıq, bále-qáde* hám t.b. Jup sózler tilde qálegen sózlerden barlıq waqıtta jasala bermeydi. Olar belgili bir dáwirlerde ayırım sebeplerge baylanıslı payda boladı. Házirgi jup sózlerdiń kópshiligi tilimizde bunnan kóp burın qalıplesken, sonlıqtan da ayırımlarınıń komponentlerinde semantikalıq, geyde fonetikalıq ózgerisler boladı. Sol sebepten olardıń komponentleri túsiniksiz bolıp ta qaladı. Jup sózler tilde jańadan jasala beriw de múmkin, olar jup sózlerdiń ulıwma jasalıw nızamlılıqlarına baǵınadı.

Solay etip, jup sózler qospa sózlerdiń basqa túrlerine salıstırǵanda ózine tán bir qatar ózgesheliklerge iye.

ÁDEBIYATLAR:

1. Аганин Р.А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке. М., 1959; Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. Тошкент, 1963.
2. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. Тошкент, «Фан»1963.
3. Ҳэзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыўы ҳәм Морфология. Нөкис, «Билим»1994.
4. Современный русский язык. Под ред. В.А.Белошапковой. М., «Высшая школа». 1981.
5. Абдурахманов Н. Парные слова в современном узбекском литературном языке. АКД. Ашхабад, 1962.
6. Нажимов А. Қарақалпақ тилиндеги жуп ҳәм тәкирар сөзлер. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1979.
7. Убрятова Е.И. Парные слова в якутском языке – Язык и мышление, т. XI. М.-Л., 1948.
8. Абдурахманов Н. Парные слова в современном узбекском литературном языке. АКД. Ашхабад, 1962; Орузбаева Б. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе. «Илим», 1964.